

TRAKAI – MEDINIS MIESTAS TARP EŽERŲ. TRADICINĖS ARCHITEKTŪROS PAVELDAS MIESTE IR APYMIESTYJE

ALGIRDAS STEPONAVIČIUS

UAB Projektavimo ir restauravimo institutas

UNIKALI GAMTINĖ SITUACIJA

Trakų miestas, jo centrinė dalis – senamiestis visų pirma skiriasi nuo kitų Lietuvos miestų ir miestelių savo unikalia gamtine geografine padėtimi. Tai – miestas tarp ežerų. Galvės, Skaisčio, Totoriškių, Lukos (Bernardinų) ir Gilušio ežerai, juosiantys miestą, yra sudėtingos kilmės ir konfigūracijos, subrendę, bet nevienodo amžiaus pratakiniai ežerai.

Visas Trakų ežerynas savitas geomorfologiniu ir hidrogeologiniu aspektu: ežerai susitelkę makroformų sąlyčio iškilumoje „ant kalno“, jų paviršinis vandens mitybos baseinas labai mažas, tik 5 kartus didesnis už ežerus.

Įvertinus palankią gamtinę situaciją Naujieji Trakai kūrėsi saloje ar atskirose salose, kurioms susijungus, o dar vėliau pietinėje dalyje užpylus protaką tarp Totoriškių ir Bernardinų ežerų, susiformavo išstęsto raižyto kontūro pusiasalis. Jo gamtinės formos savo masteliu yra miniatiūrinės, paviršiaus reljefas atitinka plastišką pusiasalio kontūrą ir bendrą kraštovaizdžio elementų mastelį.

Trakų senamiestis. Mažasis miestas. Fotografavo V. Neliubinas 2003 m., nuotrauka iš Trakų istorinio nacionalinio parko direkcijos rinkinių.

Pusiasalio reljefas labai išraiškin- gas. Didžiausios aukštumos išskyla pie- tinėje miesto dalyje. Čia Bernardinų kalvos altitudė siekia 174,70 m, t.y. pa- kyla apie 25,90 m nuo vidutinio ežerų vandens lygio – 148,8 m. Kartu su gre- timomis kalvomis, siekiančiomis 170,20 m ir 168,70 m aukštį, pietinė senamiesčio dalis gamtinės struktūros požiūriu dominuoja pusiasalyje, jos reikšmė panoramose ypatingai akivaiz- di nuo Vilniaus pusės.

Centrinėje dalyje reljefas žemėja, Parapinės bažnyčios ir Pusiasalio pi- lies kalvos tesiekia 17,5 m nuo van-

dens lygio. Nuo čia į šiaurę reljefas dar labiau leidžiasi ir šiauriniame pusiasalio gale teiškyla vos 1–2 m virš ežerų lygio. Kiek toliau dar viena reljefo aukštuma iškyla Užtiltėje. Ši kalva siekia 171,30 m altitudę.

Pusiasalio kalvas skiria žemumos, susiformavusios buvusių protakų ir pelkių vietoje. Dėl nepalankių grunto sąlygų jos dar neužstatytos ir akivaizdžiai atspindi sudėtingą senamiesčio gamtinę sandarą. Tokie reljefo ypatumai buvo panaudoti miesto gynybiniams ir ūkiniams poreikiams.

ISTORINĖS MIESTO UŽSTATYMO RAIDOS POKYČIAI

Dar nėra tvirtos nuomonės, kas davė pradžią Trakų gynybos kompleksui – pilis ar gyvenvietė. Patogi gamtinė situacija ir gyventi, ir ginti nuo užpuolikų, todėl žmonės čia galėjo ir seniai įsikurti. Tačiau tik pastačius pilį prie jos koncentravosi pirkliai ir amatininkai, o tai sudarė sąlygas kurtis miestui. Trakų miestas išaugo XIII–XIV a. kaip gyvenvietė pusiasalyje tarp dviejų pilių. Nuo 1316 m. iki 1321 m. čia buvo Lietuvos sostinė.

Spėjama, kad anksčiausiai užstatyta pietinė dalis, kur galėjo būti medinė pilis su papiliu, o jau vėliau pastatyta pusiasalio pilis su kita miesto dalimi prie jos.

Iki XV a. vidurio susiformavo visos etninių bendrijų apgyvendintos teritorijos, salos pilies, rotušės, parapiinės bažnyčios, vienuolyno su cerkve, mečetės, karaimų kenesos kompleksais.

XVII a. pabaigoje atsiradus dabartinei Vytauto gatvei baigė formuotis linijinio plano miesto gatvių tinklas, kuris žiemą, panaudojus abu žiemos kelius per ežerus, tapdavo radialinis.

XVII–XVIII a. Trakai sunyko. Po karų ir gaisrų liko 1/6 miesto dalis, o XIX a. miestas vėl pradėjo augti. Sudaryti miesto vystymo projektiniai planai nesugebėjo iš esmės pakeisti susiformavusios tradicinės planinės struktūros ir užstatymo charakterio.

J. Tochtermano 1935 m. sudarytame plane matome palei gatves susiformavusį būdingą linijinio plano miestui užstatymą, kurio pagrindiniai bruožai ir bendras miesto užstatymo intensyvumas išliko iki sovietmečio aktyvios gyvenamosios statybos invazijos dienų.

Tai iliustruoja 1969 m. ir 1990 m. esamos padėties planų palyginimas. Pietinė senamiesčio dalis iš esmės pakitusi, teliko centrinės ir šiaurinės miesto dalies istorinio charakterio didesni ar mažesni fragmentai. Tad saugotinų senamiesčio vietų, kur išliko tradicinė užstatymo struktūra, ne tiek jau ir daug.

MIESTO UŽSTATYMO CHARAKTERIS

Miesto planą ir užstatymo pobūdį padiktavo gamtinės sąlygos bei gynybos poreikiai. Pradžioje gynybinio komplekso elementus jungė išilgai pusiasalio iš pietų į šiaurę nutįsęs kelias – pagrindinė miesto gatvė. Pagrindinės gatvės praeina reljefo aukštumomis, o sklypų reljefas paprastai žemėja nuo jų ežero link. Susiformavę siauri ir ilgi sklypai sąlygojo pastatų orientaciją ir linijinį valdų užstatymo pobūdį. Miesto planas itin dera prie gamtinės situacijos, natūraliai atitinka miniatiūrines iš salų susidariusio pusiasalio formas.

XV–XVI a. – Trakų klestėjimo laikotarpiu ir susiformavo pagrindinės miesto užstatymo savybės ir išskirtiniai bruožai bei vertinga miesto tūrinė-erdvinė kompozicija: gynybiniai ir

Senoji pašto pastatas. Fotografavo G. Abaravičius 2003 m., nuotrauka iš Trakų istorinio nacionalinio parko direkcijos rinkinių

pastatų aukštingumas, jų dydžiai, stogų forma ir kt. Čia plačiausia pusiasalio dalis, yra daugiausia gatvių, prie kurių formavosi ir skirtingos konfigūracijos sklypai. Centre gyveno turtingesni miestiečiai, turintys daugiau prekybinių ir komercinių patalpų. Gyvenamųjų namų durys paprastai gatvės fasado viduryje, dažnai šalia įrengiamos ir kitos įeiti į parduotuvę ar amatininko dirbtuvę.

Gyvenamieji namai savo užstatymo plotu siekia nuo 80,0 iki 400,0 kv. m, jų plotis svyruoja tarp 4,75 ir 9,65 m. Tai vidutiniškai sudaro apie 7,40 m. Sklypo užstatymo tankis yra 3,4–38,0%, t.y. vidutiniškai 17,9% centrinėje miesto dalyje.

Šiaurinė pusiasalio dalis, vadinamasis „Karaimų galas“ – patogiausia pilių gynėjų gyvenamoji vieta. Išlikę seniausio tipo namai, atspindintys teritorijos charakteristikas: viena gatvė, siauri, ilgi sklypai ir pastatai orientuoti pagal juos. Tradiciniai blokuoti trobesiai, trijų langų gatvės fasadai, archaiškiausi apkalti vertikaliomis lentomis.

Čia gyvenamieji namai pagal užstatymo plotą kiek mažesni – 58,0 iki 343,0 kv. m, o jų plotis, svyruojantis tarp 4,95 ir 9,75 m, vidutiniškai labai artimas centro zonai – 7,50 m. Sklypų užstatymo tankis šiek tiek didesnis – 3,8–44,8%, vidutiniškai šiaurinėje miesto dalyje sudaro apie 23,2%.

Totorių gyvenama teritorija buvo vakariniame miesto pakraštyje. Sugriovus mečetę, pasikeitė ir teritorijos užstatymo charakteris, neišliko specifinių pastatų bruožų. Ši dalis dar labiau deformuota tarybiniais laikais dėl naujų pastatų ir gatvių statybos.

Užtildė priemiestyje gyventojai buvo mažiau pasiturintys, tačiau turėjo galimybę užvaldyti didesnius dirbamos žemės sklypus. Čia statomi mažesni, menčiau įrengti gyvenamieji namai ir ūkiniai pastatai, todėl šioje zonoje, besitęsiančioje Rėkalnio link, susiformavo dispersinis užstatymo charakteris, pereinantis į apylinkių laukų ir miškų žalias erdves.

Pastatai, o ypač užstatymo parametrai šioje dalyje, išskyrus istorinę zoną Karaimų g. 61–65, gerokai mažesni, artimesni kaimo gyvenvietės charakteriui.

kulto pastatai, pastatyti ant kalvų, dominavo si-luete ir panoraminiuose vaizduose, o bendrą užstatymo foną sudarė žemesnėje dalyje palei pagrindinę gatvę sustatyti mediniai gyvenami ir ūkiniai trobesiai. Jie, išsidėstę abiejose gatvių pusėse, formuoja nedideles gatvių ir kiemų erdves bei perspektyvas.

Įvairių tautybių gyventojai taip pat formavo savitą miesto charakterį. Atskirose miesto dalyse išryškėja skirtingi statybos būdo ir pastatų tipologiniai bruožai.

Katalikiškoji dalis pasižymi skirtingomis geografinėmis sąlygomis ir didesne išlikusio istorinio užstatymo įvairove, kur labiau skiriasi

MEDINĖS ARCHITEKTŪROS YPATUMAI IR UNIKALUMAS

Istorinis miestas, kurį šiandien matome, išliko nuo XIX a. vidurio–pirmos XX a. pusės.

Pastatų tipologija buvo analizuota 1994–1995 m., atliekant natūros tyrimus. Ištyrus per 120 istorinių pastatų ir apibendrinus pagrindinius jų vertės ir tipologinių charakteristikų bruožus, buvo nustatyti unikalūs, tipiški, neutralūs ir nebūdingi senamiesčiui namų tipai bei jų tradiciniai parametrai: plotis, ilgis, karnizo ir kraigo aukštis, stogo nuolydžio kampas ir kt.

Dažniausiai aptinkamas tradicinis gyvenamojo namo tipas yra stačiakampio plano, dvišlaičiu stogu, su vienašlaičiu prieangiu ar be jo, vertikaliai apkaltas rąstinis namas, turintis atvirą karnizą. Jo vizualiai svarbų ir gatvių perspektyvoje bei aplinkoje suvokiamą tūrį labiausiai charakterizuoja pastato plotis, kuris vidutiniškai neviršija 7,50 m. Pastato ilgis paprastai siekia iki 12,0–19,0 m, o be to, iš galo dažnai dar blokuojami mažesnio tūrio ūkiniai trobesiai. Tačiau pagal užstatymo pobūdį, kai dauguma pastatų orientuoti galu į gatvę, mažiau aktyviai veikia senamiesčio tūrinę ir užstatymo struktūras.

Unikalūs (reti) pastatai – tai išskirtiniai plano ar architektūrinės išraiškos pavieniai statiniai. Jiems priklauso ir kampinio užstatymo namų tipas – buvusi smuklė ar užvažiuojamieji namai, ir dviaukščiai mediniai pastatai, ir vėlesnio periodo gyvenamieji namai su mezoninu.

Unikaliausias medinių pastatų tipas – kenesa. Tai stačiakampio plano pastatas su keturšlaičiu dviejų pakopų stogu ir viršuje įtaisytu keturkampio plano žibintu su piramidiniu stogeliu. Šiame sakralinės paskirties pastate atsispindi karaimų architektūros ir interjero dekoravimo etniniai bruožai.

Pastatų apdailos charakteristikos būdingos tradicinei medinei architektūrai. Dauguma Trakų senamiesčio medinių gyvenamųjų namų apkalti stačiomis lentomis su antdėklu, atspindi būdingą XIX a. apdailos būdą. Dalis pirmos XX a. pusės pastatų išsaugojo autentišką profiliuotų apdailinių lentų kelių krypčių apkalimą, kuris perimtas ir vėlesnio periodo tradiciniams pastatams. Visame senamiestyje (Užtiltėje) iki šių dienų teišliko tik vienas archaiškiausios išorinės išvaizdos gyvenamasis namas su neapkaltomis rąstinėmis sienomis.

Trakų senamiesčio istorinių pastatų išorės apdailoje nėra gausu dekoru elementų. Dažniausiai aptinkamos medinės lentinės ar išsprūdinės langinės ir profiliuoti langų apvadai. Atskirų pastatų frontonai, vėjalentės ir karnizai puošiami kiaurapjūviais geometriniais ornamentais, tik keli pastatai išsaugojo kiaurapjūvį augalinį langų karnizų ornamentą, o daugelis pastatų iš viso neturi jokių dekoru elementų.

Kaip matyti iš pateiktų charakteristikų išskirtinės architektūros medinių iš-

Trakų senamiesčio namas Vytauto gatvėje. Fotografavo G. Abaravičius 2003 m., nuotrauka iš Trakų istorinio nacionalinio parko direktijos rinkinių

torinių pastatų senamiestyje nėra daug, tačiau Trakuose ne atskiri ypatingos vertės mediniai pastatai, o bendras tapybiškas užstatymo charakteris, prisitaikymas prie gamtinių sąlygų ir pastatų, tradicinė etnografinė stilistika lemia viso senamiesčio vertę. Čia bendram istoriniam gyvenamos zonos charakteriui išsaugoti svarbiausi tampa tradicinės tipiškos architektūros pastatai, kurie pagal bendras kultūrinės vertės charakteristikas nepatenka į Valstybinį nekilnojamojų kultūros vertybių registrą, o jų visuma formuoja valstybinės ar net tarptautinės reikšmės vertybę – Trakų senamiestį.

APYLINKIŲ KAIMŲ UŽSTATYMO STRUKTŪRA IR OBJEKTŲ CHARAKTERISTIKOS

Miestui gretimose teritorijose vyrauja išlikusi vienkiaminė apgyvendinimo sistema. Dalis kaimų – Varnikai, Narezkai, Fermos yra padriko užstatymo, artimo vienkiamų charakteristikoms.

Pietinėje ir rytinėje dalyje išlikę kompaktiškai užstatyti kaimai: Strakiškės, išsaugojusios valakinio kaimo kraštovaizdžio gatvinės gyvenvietės relikтус su savita erdvine-planine struktūra, prisitaikiusia aplinkoje, Varnikėliai, Serapiniškės, turintys savitą žemės reformos modifikuotą struktūrą ir atskirus vertingus statinius. Sklypų užstatymo charakteristikos ir pastatų parametrai dažnai nedaug skiriasi nuo miesto periferinių dalių rodiklių.

Minėtinas ir Senųjų Trakų kaimas, išlaikęs valakinės gyvenvietės planinę struktūrą. Pastatai pasižymi dzūkų etniniam arealui būdingais architektūros ir puošybos bruožais.

KULTŪROS PAVELDO VERTYBIŲ APSAUGOS PROBLEMOS

Tiek mieste, tiek apylinkėse nėra daug pastatų, registruotų kaip kultūros vertybės, kurių apsauga reglamentuojama atskirais dokumentais. Kitiems tradiciniams pastatams išsaugoti galioja bendros Trakų senamiesčio ar Trakų istorinio nacionalinio parko gyvenviečių apsaugos nuostatos. Todėl praktikoje dažnai neužtenka teisinio reguliavimo priemonių esamoms vietinės reikšmės kultūros paveldo vertybėms išsaugoti.

Savivaldybės, Trakų istorinio nacionalinio parko ar kitų valstybės institucijų užsakymu atliekant senamiesčio regeneravimo darbus medinių pastatų tvarkymui naudojami įvairūs metodai. Kultūros paveldo vertybėms taikomos konservavimo ir restauravimo technologijos – tai visų pirma originalios konstrukcijos apsauga, apdorojant chemikalais, konservantais, o blogiausi elementai pakeičiami ar protezuojami.

Mažiau vertingi pastatai perstatomi, išrenkant ir pakeičiant atskiras jų dalis, panaudojant tradicines medžiagas ir konstravimo metodus.

Rekonstruojami mediniai namai perstatomi iš naujų medžiagų, išsaugant autentišką ir atkuriant tradicinio charakterio apdailą. Taip tvarkomi menkesnės vertės pastatai, kurie yra svarbūs bendram senamiesčio istorinio užstatymo charakteriui išsaugoti.

Didžiausia problema tampa miestiečių iniciatyva tvarkomų pastatų autentiškumo išsaugojimas. Paprastai neatliekami būtiniausi architektūriniai tyrimai ir apmatavimai, savavališkai

keičiamas apdailos charakteris, pakeičiamos ar sunaikinamos tradicinės detalės ir elementai (karnizai, langai, kiemo įranga), naudojamos nebūdingos sintetinės apdailos medžiagos, įrenjami nebūdingi naujadarai (švieslangiai), kurie keičia ir darko bendrą senamiesčio vaizdą.

Taip pat labai aktuali tampa atskirų senamiesčio zonų struktūrinių užstatymo parametų apsauga. Keičiantis savininkams ir jų poreikiams senamiesčio pakraščiuose didėja užstatymo intensyvumas ir pastatų mastelis, kas iš esmės pakeičia miesto santykį su istorine aplinka. Vertingų istorinių zonų tradiciniai ūkiniai pastatai dažnai paverčiami naujais gyvenamaisiais namais ar vasarnamiais, keičiamos tradicinės senamiesčio pastatų formos ir sklypų funkcinio zonavimo principai, pasitaiko atskirų valdų pastatų blokavimo per priestatus atvejų.

Šios ir daugelis kitų žinomų problemų verčia dar kartą atidžiau susirūpinti Trakų senamiesčio medinio užstatymo apsauga, siekiant išlaikyti nepažeistą miniatiūrinį užstatymo mastelį ir jo trapų santykį su natūralia gamtine aplinka.

TRAKAI, A WOODEN TOWN AMID LAKES. TRADITIONAL ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE TOWN AND ITS CLOSE ENVIRONS

Summary

The town of Trakai that we see today is a relic of the period between the mid–nineteenth century and the mid–twentieth century. The typology of urban buildings was analysed in 1994–95 and unique, typical and neutral house types were noted along with those which are not usual for the old town. Traditional parameters were also established: area, length, height of cornice and roof top, angle of roof incline and so forth.

The traditional type is that of an oblong log house, panelled with vertical planks, having an open cornice and a two–slope roof, with or without a one–slope porch.

In neighbouring village areas a single–homestead settlement system has survived.

In the southern and eastern part of Trakai Historical National Park compactly built villages still survive: Stakiškės, which has preserved the remains of a street–plan village of the hide reform landscaep type with its special special–planning structure that has been adapted to its surroundings; Varnikėliai and Serapiniškės have their own specific structure modified by land reforms, and individual valuable buildings. The way the land plots are built up and the parameters of local buildings often do not differ from what can be seen on the edges of the town.

The village of Senieji Trakai deserves a separate mention. It has preserved the planning structure of a hide–reform settlement. The buildings have architectural and ornamental features that are typical of the Džūkijan ethnic area.